

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

МИКОЛЕНКО ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 94: 329. 055. 2/3 (397.2) „1899/1908”

ПРАВОЦЕНТРИСТСЬКІ ПАРТІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ БОЛГАРІЇ
(1899 - 1908 рр.)

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Харківський
Страшнюк Сергій Юрійович,
Харківський національний університет Міністерства освіти і науки
України,
доцент кафедри нової та новітньої історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Крапівін Олександр Васильович,
Донецький національний університет Міністерства освіти і науки
України,
професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики (м. Донецьк)

кандидат історичних наук, доцент
Бурбига Валентина Анатоліївна,
Харківський університет Повітряних Сил Міністерства оборони
України,
старший викладач кафедри психології та педагогіки
(м. Харків)

Захист відбудеться 19 жовтня 2007 р. о 16.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 64. 051. 10 Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, ауд. 5-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (61077, м. Харків, площа Свободи, 4).

Автореферат розісланий 17 вересня 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пугач Є. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Після отримання незалежності 1991 року в Україні розпочався період розбудови власної партійно-політичної системи. З цієї точки зору досвід країн Європейського Союзу, у тому числі Південно-Східної Європи, що відновили свою державність ще у XIX ст., набуває не лише наукового інтересу. Однією з таких країн є Болгарія, де, як і сто років тому, поляризація політичних сил на «ліві» та «праві» чітко визначилася після повалення комуністичного режиму.

Варто згадати, що вперше поняття «ліві» та «праві» у європейській політиці з'явилися під час Великої французької революції. На засіданні Установчих зборів 11 вересня 1789 року депутати, які відстоювали право короля на скасування прийнятих парламентом законів, сіли праворуч від голови, а народні представники, що виступали за верховенство парламенту – ліворуч. Згодом це випадкове розділення отримало політичний сенс. У XIX ст. прибічників прогресу і реформ називали «лівими»; «праві» ж виступали за збереження існуючого ладу. Останні поступово утворили консервативну течію. В кінці XVIII – на початку XIX ст. їхня ідеологічна система відображала інтереси феодално-монархічних кіл у протистоянні буржуазним порядкам. Через сто років вона вже ототожнювалася з цілями тієї частини суспільства, яка чинила опір новаторським силам. Виступаючи під авторитарно-патріотичними гаслами, правоконсервативні партії дотримувалися традиційних цінностей – закону і порядку, сім'ї і власності, релігії і нації.

Ліберали ж, яких наприкінці XVIII ст. представляли підприємці, дрібні й середні власники, виступали за відміну станових привілеїв і за впровадження конституції та парламенту. Їхніми головними ідеалами були свобода та індивідуалізм. Згодом з'ясувалося, що лібералізм з його толерантністю по відношенню до інших політичних течій, не може існувати у своєму первинному вигляді. Поступово він об'єднав під своїми гаслами чимало партій зі змішаними ідеологіями, що мали як ліберальні, так і консервативні або радикальні риси.

Модернізація політичної системи Болгарії відбувалася дещо повільніше, ніж на Заході, що зумовлено тривалим перебуванням під османським гнітом та особливостями соціальної структури населення. Про класичну багатопартійну систему можна говорити лише з кінця XIX ст. В країні тоді нараховувалося шість партій – Народна, Народно-ліберальна, Прогресивно-ліберальна, Демократична, Ліберальна, Соціал-демократична, до яких 1899 року долучилася Землеробська спілка. Згідно з класичною європейською схемою, перші п'ять перебували на правому фланзі й у центрі політичного спектру. В їхніх програмах можна знайти елементи і лібералізму, і консерватизму. Саме ця особливість партій дає нам підстави називати їх правоцентристськими. Притаманне марксистській історіографії визначення цих політичних сил як «буржуазних» виглядає доволі сумнівним з огляду на строкатий соціальний склад самих партій і тогочасну не чітку класову диференціацію болгарського суспільства.

Як на межі XX століття, так і сьогодні дихотомія «ліві – праві» залишається актуальною, а ліберальні та консервативні політичні сили відіграють помітну роль у житті країн з розвиненою демократією, у тому числі провідних. Вони перебувають при владі у США, Канаді, Японії, а у країнах Європейського Союзу поперемінно ділять її з лівоцентристськими партіями або спільно з ними керують державами у складі широких коаліцій, як це має місце у сучасних Німеччині чи Болгарії. Їхній досвід ефективного управління вартий уваги сучасних українських політиків.

Наукова актуальність вивчення діяльності болгарських правоцентристських партій у кінці XIX – на початку XX століття зумовлена тим, що раніше головна увага вчених була зосереджена на дослідженні історії лівих політичних сил – соціал-демократів (у першу чергу «тісняків») та Болгарської землеробської народної спілки, роль яких у житті країни значно перебільшувалася.

Значимість теми полягає також у необхідності деідеологізації історичної науки, очищення її від пов'язаних з теорією класової боротьби нашарувань, тенденційних штампів, дефініцій, перекручень, пошуку об'єктивності в оцінці сфальсифікованих явищ та характеристики фактів і подій. Виникає необхідність комплексного вивчення діяльності правоцентристських партій, особливо їхньої ролі у виконавчій та законодавчій гілках влади.

Об'єктом нашого дослідження є політична система Болгарії, а **предметом** – парламентська та позапарламентська діяльність партій консервативного та ліберального спрямування, їхня участь у формуванні кабінетів міністрів та здійсненні урядової політики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1899 – 1908 років. Нижня межа – це завершення перехідного етапу від авторитаризму і початок класичного періоду болгарської демократії, який ознаменувався приходом до влади уряду Д. Грекова (15 січня 1899 р.) та характеризувався більш-менш чесною конкуренцією між політичними силами, функціонуванням повноцінної багатопартійної системи. Верхня ж сягає проголошення незалежності Болгарії (22 вересня 1908 р.), разом з яким розпочалося посилення влади царя Фердинанда шляхом внесення змін до Тирновської конституції.

Метою дисертаційного дослідження є глибокий і всебічний аналіз ролі консервативних та ліберальних партій у політичній системі Болгарії. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- вивчити стан дослідженості проблеми та окреслити її джерельну базу;
- диференціювати правоцентристські партії за ідеологічною ознакою;
- розкрити їхню участь у функціонуванні парламенту;
- висвітлити роботу урядів, що склалися з ліберальних або консервативних політичних сил;
- проаналізувати боротьбу партій за владу та стосунки між ними;
- показати взаємодію правоцентристів з інститутом монархії.

Наукова новизна дослідження полягає у впровадженні іншого визначення партій, за якими у марксистській історіографії закріпився штамп «буржуазні», – правоцентристи. Застосовано також новий принцип диференціації цих політичних сил, що ґрунтується на більшій чи меншій схильності до лібералізму або консерватизму, відображеній у програмах. Для цього використано кластерний аналіз, який є одним з підрозділів математичної статистики. Вперше у вітчизняній історіографії розглянуто основні напрямки еволюції правлячих партій Болгарії у 1899 – 1908 роках з особливим наголосом на теми, які слабо висвітлені навіть болгарськими дослідниками – діяльність Младоліберальної партії у 1904 – 1908 рр., «цанковістів» у 1899 – 1901 і 1903 – 1908 рр., «стамболовістів» у 1899 – 1903 рр.

Методологічну основу дослідження складають принципи діалектичного аналізу подій та явищ політичної і соціальної реальності минулого. Вони полягають у тому, що всі явища, події, вчинки, дії конкретних історичних особистостей або ж акти державних установ, діяльність партій, умови й особливості доби знаходяться у причинно-наслідковому зв'язку та взаємозалежності. Саме ці принципи аналізу сприяють виявленню і розумінню причин специфічності болгарських правоцентристських партій, пояснюють їхню політику при владі та в опозиції.

У дослідженні проблеми було застосовано низку **методів** у комплексі. Один з видів історичного аналізу, використаний у дисертації – компаративний. Він полягає у порівнянні діяльності правоцентристів, політичної ситуації, державного устрою у Болгарії та в інших європейських країнах. Це дозволило встановити деякі закономірності і загальні тенденції розвитку політичних сил на Балканах і специфічні риси болгарських правоцентристських партій у кінці XIX – на початку XX століття. За допомогою проблемно-теоретичного методу ми поставили під сумнів вживання деяких застарілих термінів і понять та замінили їх новими. Кластерний аналіз допоміг по-новому диференціювати правоцентристські партії. Крім того, нами було використано системний і логічний методи, поетапне вивчення подій 1899 – 1908 років, принципи хронології та історизму. Розкриваючи тему, ми часто давали оцінку ідеологічній орієнтації болгарських партій та їх лідерів з позиції загальнолюдських цінностей.

Практичне значення отриманих нами результатів полягає у можливості їхнього використання для створення підручників, учбових та методичних посібників, узагальнюючих монографій, інших спеціальних праць з історії Болгарії та Південно-Східної Європи, політології, правознавства, в опрацюванні лекційних та спеціальних курсів у межах зазначених галузей знань. Зберігає актуальність вивчення ідеології лібералів і консерваторів, деяких особливостей стратегії та методів політичної боротьби, механізму функціонування трьох гілок влади, взаємодії між ними. Заходи щодо запровадження правової держави, розвитку громадянського суспільства й економіки, забезпечення панування права та безпеки особи, збереження внутрішньополітичної стабільності –

все це можуть взяти на озброєння державні та громадські діячі, партійні функціонери, журналісти, політологи та соціологи-аналітики.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на кафедрі нової та новітньої історії та Вченою радою історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Матеріали досліджень доповідалися на 58-й, 59-й і 60-й конференціях молодих вчених «Каразінські читання», які відбувалися у Харківському національному університеті 2005, 2006 і 2007 року; на IV Дриновських читаннях, що також проводилися у Харкові 2006 р.; на науковій конференції «Влада і суспільство на Балканах: специфіка їх взаємодії у контексті модернізації (кінець XIX – перша половина XX ст.)», організованій у червні 2007 року відділом історії слов'янських народів періоду Світових війн Інституту слов'янознавства Російської академії наук. З теми дисертаційного дослідження опубліковано п'ять статей (чотири у фахових виданнях) та тези однієї доповіді.

Структура роботи. Повний обсяг дисертації – 241 сторінка машинопису, з них основна частина – 203 сторінки. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури (468 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, встановлено хронологічні рамки, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено наукову новизну та практичне значення роботи.

Перший розділ розкриває ступінь дослідженості теми у дожовтневій російській, радянській, сучасних українській, російській, західній, болгарській *історіографії* та джерельну базу дисертації. У російській дореволюційній *історіографії* діяльність правочентристських партій Болгарії практично не відображається. Тогочасні автори лише побіжно розглянули історію становлення партійної системи країни, а також теорію і практику конституціоналізму на болгарському ґрунті¹.

Після Жовтня 1917 року більшість російських вчених взяли на озброєння марксистську методологію й почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії політичних партій. У радянській історіографії болгарські політичні сили розглядаються як неповноцінні², критикуються

¹ Погодин А. История Болгарии. – СПб: Брокгауз и Ефрон, 1910. – 224 с.; Його ж: Славянский мир: Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. – М.: Типография товарищества И. Д. Сытина, 1915. – 420 с.; Ястребов Н. История болгарского народа. – Петроград, 1916. – 127 с.

² Державин Н. История Болгарии. – М.-Л.: Академия наук СССР, 1948. – 519 с.

за поверховість їхніх соціальних заходів, ігнорування потреб «низів» суспільства, за відстоювання прагнень крупної буржуазії та політику лобіювання інтересів Фердинанда³. Під час «хрущовської відлиги» та «брежнєвського застою» інтерес радянських вчених до зазначеної теми залишався низьким. Протягом 1953 – 1985 рр. демократи, ліберали, «народняки» і «стамболовісти» характеризувались як буржуазні угруповання, що не мали чіткої ідеології⁴. Поряд із цим історики вказують на недоліки політичної системи країни: призначення кабінетів міністрів князем, розпуск Народних зборів після початку роботи нового уряду, часті фальсифікації результатів виборів. Дослідниця Т. Ф. Маковецька дала низьку оцінку болгарським «буржуазним» партіям як елементу політичної системи, вказавши на відсутність чіткої ідеології та стабільного електорату⁵.

Після розпаду Радянського Союзу російські вчені почали відходити від тенденційності і «марксистських» стереотипів. В. Д. Вознесенський показав взаємодію правоцентристів з князем Фердинандом⁶. Вагомий внесок у дослідження діяльності правоцентристських партій Болгарії зробила Л. В. Лямцева, яка чи не першою вказала на відносність понять «русофіли» і «русофоби», звернувши увагу на той факт, що всі вони мали спільну мету – домогтися скасування статей Берлінського трактату, але при цьому кожна партія пропонувала свій шлях її досягнення⁷.

³ Пушева В. Антинародная внутренняя политика правительства так называемой «демократической» партии в Болгарии (январь 1908 – март 1911 г.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: Ленинградский государственный университет, 1953. – 18 с.

⁴ Гринберг С. Промышленная политика болгарского буржуазного государства в 1900-1912 гг. // Славяне и Россия. – М.: Наука, 1972. – С. 255-263.

⁵ Маковецкая Т. Ф. Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до ее вступления в первую мировую войну) // История и культура Болгарии. – М.: Наука, 1981. – С. 214-232; Її ж: Особенности буржуазной парламентской системы Болгарии и начало ее кризиса в 1918-1919 гг. // Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (межвоенный период). – М.: Наука, 1982. – С. 153-169.

⁶ Вознесенский В. Д. Кобурги в Болгарии // Новая и новейшая история. – 1992. – № 3. – С. 114-135.

⁷ Лямцева Л. В. Болгарская историография о внешнеполитической ориентации болгарской буржуазии в конце XIX – начале XX в. // Актуальные проблемы историографии всеобщей истории. – Сыктывкар, 1990. – С. 66-70; Її ж: Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994. – С. 55-61; Її ж: Монархический институт в политической системе Болгарии в конце XIX – начала XX в. // Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1996. – С. 57-64.

Проблеми модернізації Болгарії кінця XIX – початку XX ст. відображені у роботах Р. П. Грішиної⁸. Автор відзначає, що європеїзація державного управління країни – це спроба перенести вироблені у Західній Європі політичні форми у непристосоване до них балканське середовище.

Першим з українських авторів до болгарської історії кінця XIX – початку XX ст. звернувся А. К. Мартиненко. Вчений проаналізував події навколо проголошення незалежності 1908 року, підкресливши зацікавленість Фердинанда в отриманні царської корони⁹. У сучасній українській історіографії діяльність правоцентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. практично не вивчається. Донецький історик О. В. Крапівін, починаючи з 1970-х років, займається проблемами, пов'язаними з місцем лівоцентристської Болгарської землеробської народної спілки у політичній системі країни¹⁰, а харківська дослідниця М. В. Лобанова продовжує вивчати питання, що стосуються болгарської соціал-демократії та участі відомого громадського діяча Х. Раковського у політичному житті держави¹¹. Заслугує на увагу оприлюднена лекція відомого львівського славіста В. П. Чорнії¹², де автор дав загальну характеристику політиці урядів, які перебували при владі у 1899 – 1908 роках.

⁸ Грішина Р. П. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – середина XX века) // Славяноведение. – 2004. – № 3. – С. 33-46; Її ж: Конституционная монархия в Болгарии и ее подданные // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). – СПб.: Алетей, 2006. – С. 125-165.

⁹ Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. – К.: Изд-во Киевского университета, 1957. – 36 с.; Його ж: Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. – К., 1957. – 142 с.; Його ж: Русско-болгарские отношения в 1894 – 1902 гг. – К.: Изд-во Киевского университета, 1967. – 295 с.; Його ж: Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905-1907 гг. – К.: Изд-во Киевского университета, 1974. – 176 с.

¹⁰ Крапівін О. В. Болгарська Землеробська Народна Спілка у політичній боротьбі першої чверті XX століття: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К.: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1996. – 34 с.; Його ж: Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. – М.: Высшая школа, 1988. – 181 с.; Його ж: Димитр Драгиев: жизнь, судьба, учение. – Донецк: Лебедь, 1999. – 181 с.

¹¹ Лобанова М. Участь Кристю Раковського у соціал-демократичному русі Болгарії (1903–1912): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський університет ім. М. Горького, 1996. – 220 с.

¹² Чорній В. Болгарія на початку XX ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 45. – Львів, 1993. – С. 99-119.

На Заході інтерес до вивчення історії балканських країн був і залишається значно нижчим, аніж у Росії і Україні. У одній із своїх статей К. Блек говорить про вкрай низький рівень політичної культури серед болгарської національної еліти, підкреслюючи її неготовність до розумного і якісного управління країною¹³. Р. Крамптон зазначив, що право князя призначати міністра збройних сил дало йому можливість посилити свій вплив і встановити авторитарну форму управління¹⁴.

Проблематика, пов'язана з політичною системою країни тривалий час не була провідною темою і у болгарській історіографії, хоча її вивчення почалося ще за часів Третього царства. Зокрема, С. Баламезов подав чіткий розподіл повноважень між виконавчою і законодавчою гілками влади, наголошуючи на його недосконалості, та підкреслює непропорційно велику роль князя і кабінету міністрів у порівнянні з парламентом¹⁵. Аналізуючи міжпартійну боротьбу, А. Гиргинов визначив її як важливий чинник, що впливав на зміну та склад урядів¹⁶.

Після встановлення у Болгарії режиму «народної демократії» (1944 р.) болгарські історики під впливом радянських колег почали активно брати на озброєння марксистську методологію. Це не завадило А. Папанчеву досить об'єктивно проаналізувати політичну ситуацію у Болгарії кінця XIX – початку XX ст., звернувши увагу на стосунки Фердинанда з правочентристськими партіями¹⁷. П. Пеев присвятив свою роботу П. Каравелову – голові Центрального бюро Демократичної партії, зобразивши його справжнім патріотом Болгарії¹⁸. Я. Йоцов розглядає правочентристів як «буржуазні угруповання», що окрім жаги до влади не мали жодних ознак партій. Автор не диференціює їх за ідеологічною ознакою, але підкреслює деякі особливості соціального складу¹⁹.

¹³ Black C. The establishment of constitutional government in Bulgaria // Princeton studies in history. – Princeton: Princeton university press, 1985. – Vol. 1. – P. 275-290.

¹⁴ Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // Българската държава през вековете. – София, 1982. – С. 491-501; Його ж: Кратка история на България. – София: Фондация «Отворено общество», 1994. – 368 с.

¹⁵ Баламезов Ст. Границите на конституционното и на парламентарното управление. – София, 1921. – 133 с.

¹⁶ Гиргинов А. Държавно устройство на България. – София, 1921. – 348 с.

¹⁷ Папанчев А. Едно престъпно царуване. – София: Балканско издателство, 1946. – 178 с.

¹⁸ Пеев П. Петко Каравелов. – София: Профиздат, 1946. – 208 с.

¹⁹ Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947-1948. – № 2. – С. 177-193; Його ж: Буржуазная демократия в Болгарии 1879-1923 гг. // Etudes historiques. – София, 1970. – Т. 5. – С. 387-408.

У 50-х роках минулого століття марксистська методологія поступово стає панівною у болгарській історіографії. За правоцентристами закріпився термін «буржуазні» політичні сили, що, з огляду на їхній соціальний склад і електоральну базу, виглядає не зовсім коректним. Л. Беров критикує політику «радославовістського» уряду (1899 – 1900 рр.), яка полягала у сприянні передачі частини залізниць у руки іноземців²⁰, а В. Топалов – за «антинародну» політику, вважаючи головним її виявом впровадження натуральної десятини²¹.

Великий внесок у висвітлення проблем внутрішньої і зовнішньої політики уряду Прогресивно-ліберальної партії (1901 – 1903 рр.) зробив С. Гринчаров. Деякі закони, ухвалені XII Звичайними народними зборами, де «цанковісти» складали більшість, він характеризує як прагнення захистити інтереси буржуазії²². Крупний спеціаліст з історії Демократичної партії Болгарії Д. Саздов проаналізував соціальний склад і електоральну базу «каравелістів», визначивши їх як дрібнобуржуазні, а також показав специфічні особливості зовнішньополітичної орієнтації²³. У статях В. Ніколової розглядається місце Народно-ліберальної партії у політичній

²⁰ Беров Л. «Източните железници» в България (1873-1908 г.) // Исторически преглед. – 1959. – № 1. – С. 80-103.

²¹ Топалов В. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) // Исторически преглед. – 1961. – № 6. – С. 12-45; Його ж: Стопанската криза в България (1897-1900) // Известия на Института по история. – София, 1963. – Т. 12. – С. 47-74; Його ж: The home policy of Dimitar Grekov's government (January 19 – October 1, 1899) // Etudes historiques. – София, 1985. – Т. 13. – С. 113-134; Його ж: Външната политика на България по време на Радославовия режим // Исторически преглед. – 1984. – № 2. – С. 34-53.

²² Гринчаров Ст. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901 – май 1903 г.) // Исторически преглед. – 1977. – № 3. – С. 3-22; Його ж: Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901-1903 г.) по въпросите на външната политика // Исторически преглед. – 1972. – № 5. – С. 31-39; Його ж: Външнополитическа ориентация и дейност на българските правителства (1901-1903) // Външната политика на България 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1978. – С. 115-134.

²³ Саздов Д. Демократическата партия и вътрешната политика на либералите (радослависти): 1899-1900 гг. // Държавностнополитически традиции по българските земи. – Велико Търново: Слово, 1980. – С. 235-258; Його ж: Демократическата партия и националното обединение на български народ: 1894 – 1900 г. // Военноисторически сборник. – 1983. – № 2. – С. 137-152; Його ж: Демократическата партия и селското движение в България от края на XIX век // Селският въпрос и селските движения в България и Германия: 1830-1945. – Велико Търново: Университетско изд-во «Кирил и Методий», 1983. – С. 4-19; Його ж: Участието на

системі Болгарії. Автор аналізує соціальний склад партії, а також дає характеристику електоральної бази «стамболовістів», які у першу чергу захищали інтереси заможних промисловців і фінансистів, тобто консервативно налаштованих прошарків суспільства. Окремо дослідниця розглянула питання, пов'язане з лідерством серед «стамболовістів»²⁴. Висвітлення історії Народно-ліберальної партії знайшло відображення у роботах Ж. Попова. Автор багатьох статей і монографій по цій темі докладно, на основі багатого фактичного матеріалу, аналізує напрямки внутрішньої та зовнішньої політики «стамболовістів»²⁵.

Демократическата партия в управлението на страна – 19. 11 – 20. 12. 1901 // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1983. – Т. 20. – Кн. 3. – С. 63-109; Його ж: Демократическата партия и национално-революционното движение на българите в Македония и Одринска Тракия в началото на XX век (1902-1907) // Военноисторически сборник. – 1984. – № 6. – С. 13-28; Його ж: Идейно-политическо и организационно развитие на Демократическата партия (1902-1906 г.) // Исторически преглед. – 1985. – № 4. – С. 3-19; Його ж: Демократическата партия и вътрешната политика на буржоазните правителства в началото на XX век (1902-1907) // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. – Велико Търново, 1986. – Т. 23. – Кн. 3. – С. 73-120; Його ж: Демократическата партия в България 1887-1908. – София: Наука и изкуство, 1987. – 316 с.

²⁴ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894-1903) // Исторически преглед. – 1976. – № 2. – С. 69-81; Її ж: Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894-1903) // Проблеми на политическата история на България (1878-1944). – София: Изд-во на БАН, 1979. – С. 95-128; Її ж: Въпросът за лидерството в Народнолибералната партия (1887-1903) // Известия на Института по история. – София, 1983. – Т. 26. – С. 243-259; Її ж: Програми и устава на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX в. // Вътрешната политика на България през капитализма 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 54-82.

²⁵ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903-1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878-1944. – София: Изд-во на БАН, 1980. – С. 83-114; Його ж: Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903-1908 г.) // Исторически преглед. – 1982. – № 1. – С. 47-58; Його ж: Народнолибералната Стамболовистка партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903-1912) // Великите сили и Балканите в Ново и Най-ново време. – София, 1985. – С. 170-180; Його ж: Проблеми на организационното развитие на буржоазните и дребнобуржоазните партии в Кюстендилски окръг (1878-1912) // Студии на нова българска история (1879-1944). –

З падінням комуністичної влади восени 1989 р. і прийняттям нової Конституції у 1991 р. Болгарія вступила на шлях демократичного розвитку та інтеграції до європейської спільноти. Інтерес істориків до зазначеної теми значно зріс, тим паче, що у ній залишалося чимало «білих плям». Покоління вчених, що сформувалося за доби соціалізму, кардинально змінило методологічні засади своїх досліджень.

Політична діяльність А. Малінова і С. Данєва аналізуєтьс у творах М. Куманова²⁶. Останні роботи В. Ніколової пов'язані з історією та ідеологією Народної партії²⁷. Дослідниця вважає, що у політичному спектрі «народняки» посідали місце між консерватизмом і лібералізмом, тобто були правоцентристами. Кілька праць вона присвятила й вивченню історії Прогресивно-ліберальної партії, де розібрала питання про лідерство у «цанковістів», підкресливши вплив і авторитет С. Данєва серед однодумців та його особисті і професійні якості²⁸. Вагомий внесок у вивчення діяльності Народної партії зробила також Р. Ангелова. Вона називає «народняків» партією заможних верств населення, тобто тих прошарків, що найбільше зацікавлені у збереженні існуючого стану речей²⁹.

София, 1985. – С. 190-234; Його ж: Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903-1920. – София: Наука и изкуство, 1986. – 200 с.

²⁶ Куманов М. Александър Малинов – познатият и непознатият. – София: Иван Вазов, 1993. – 121 с.; Його ж: Д-р Стоян Данев и Драган Цанков (1884 – 1911) // Шуменци – строители на съвременна България. – Шумен, 2004. – С. 157-164.

²⁷ Николова В. Политическите партии в България (1885–1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София: Витал, 1991. – С. 12-39; Її ж: Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894-1920 г. – София: Витал, 2004. – 536 с.

²⁸ Николова В. Драган Цанков: политик на две епохи. – Стара Загора: Знание, 1994. – 34 с.; Її ж: Изборът на политика: Д-р. Стоян Данев и лидерството в Прогресивнолибералната партия (1894 – 1899 г.) // Шуменци – строители на съвременна България. – Шумен, 2004. – С. 149-156.

²⁹ Ангелова Р. Народната партия в вътрешнополитическото развитие на България (6. 05. 1903 – 16. 01. 1908) // Исторически преглед. – 2003. – № 1-2. – С. 3-31; Її ж: Развитие и дейност на Народната партия (1899-1911). – Велико Търново: Фабер, 2003. – 303 с.; Її ж: Народната партия в опозиция на вътрешната политика на правителствата (19 януари 1899 – 12 януари 1901) // Минало. – 2004. – № 3. – С. 53-63; Її ж: Мемоарите на Михаил Маджаров като източник за дейността на Народната партия (януари 1899 – февруари 1901) // Исторически преглед. – 2004. – № 1-2. – С. 188-200; Її ж: Народната партия през призмата на юбилейния събор от 1904 г. // История. – 2005. – № 2-3. – С. 65-71.

Дослідження історії Ліберальної «радославівської» партії, а також аналіз державно-політичної системи Болгарії знайшли продовження у роботах М. Палангурскі³⁰. Автор детально вивчив соціальний склад електорату лібералів, вказавши на домінування у ньому середніх прошарків сільської і міської буржуазії та інтелігенції. У його працях йдеться також про позицію «радославівців» стосовно зовнішньої політики Росії на Балканах, про їхні методи вирішення болгарського національного питання. Історик підкреслює критичне ставлення лібералів до позиції уряду С. Данева у «фірміліанському питанні». Аналізу соціального законодавства XIII Звичайних народних зборів присвячена одна з останніх робіт Д. Саздова. У ній не тільки оцінюється політика другого уряду Народно-ліберальної партії, а й розкриваються наслідки, які мали для країни та її громадян ухвалені «стамболовівською» більшістю закони³¹. Успішно застосовуючи порівняльний метод історичного дослідження, А. Пантев вказує на недоліки болгарської політичної системи, що стають очевидними на тлі класичної західноєвропейської демократії³². Політичну систему Болгарії на основі багатого фактичного матеріалу аналізує також В. Колев. Автор зазначає, що зміна урядів була результатом боротьби політичних сил за владу, а голова держави рахувався з впливом та силою партій³³.

Отже, тема, що вивчається, висвітлена у болгарській історіографії під різними кутами зору. Проте, як і у роботах радянських, сучасних російських, українських і західних авторів, не всі її аспекти піддавалися глибокому і всебічному аналізу. Відкритими є питання щодо диференціації лібералів і консерваторів, доцільності вживання термінів «буржуазні» партії, «русифіли» та

³⁰ Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. – 1991. – № 11. – С. 34-47; Його ж: Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). – Велико Търново: Слово, 1995. – 207 с.; Його ж: България в балканската политика на Русия (1899-1903). – Велико Търново: Слово, 1996. – 288 с.; Його ж: Избирателната система в България (1879 – 1911 г.). – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. св. Кирил и Методий», 2007. – 271 с.

³¹ Саздов Д. Социалната политика из законодателството на второто народнолиберално (стамболовистко) правителство // Надежди и разочарования в история: Сборник в памет на професор Милчо Лалков. – Благоевград: Неофит Рилски, 2005. – С. 111-135.

³² Пантев А. Години на демокрация? Една българската история (1876-1912). – София: Едем 21, 1992. – 176 с.

³³ Колев В. Партии и парламентаризъм в България // Очерци по българска история (1878-1948). – София: Век 22, 1995. – С. 5-53; Його ж: Конституционният дебат в България 1878 – 1912 г. // Начало на публичността в България. – София: Виета, 2002. – С. 12-45.

«русофоби». На тлі численних публікацій, присвячених Народній і Демократичній партіям, діяльність «стамболовістів» (1899 – 1903 рр.), «цанковістів» (1899 – 1901 і 1903 – 1908 рр.), «радославовістів» і «тончевістів» (1904 – 1908 рр.) залишається «сивою плямою» в історичній науці.

Для досягнення поставленої мети та вирішення низки дослідницьких завдань нами були використані різноманітні історичні джерела. З більшістю з них автору вдалося познайомитись у бібліотеках та архівах Софії, Велико Тирново, Москви, Києва і Харкова. Насамперед, це опубліковані документи, які безпосередньо стосуються діяльності правоцентристських партій у 1899 – 1908 рр.³⁴. Широко залучалася мемуарна література. Попри цілком зрозумілий суб'єктивізм, у спогадах і щоденниках визначних болгарських політиків представлено чимало фактичного матеріалу, аналізу внутрішньої ситуації, критики роботи урядів тощо³⁵. Багато цікавих оцінок

³⁴ Български конституции и конституционни проекти. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1990. – 264 с.; Дафинов З. Демократи: Документална хроника за живота и политическа дейност на Петко Каравелов и Петко Славейков след Освобождението. – София: Родина, 1996. – 493 с.; Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863-1909). – София: Изд-во на БАН, 1942. – Т. 4. – 368 с.; История на българите (1878-1944) в документи (1878-1912) – Т. I; Ч. 1 / Съст. В. Георгиев, Ст. Трифонов. – София: Просвета, 1994. – 632 с.; Документи об обявлении независимости Болгарии 1908 г. : Из секретного кабинета князя Фердинанда. – София, 1969. – 186 с.; Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918 / Съставители В. Николова и Д. Саздов. – София: Наука и изкуство, 1992. – 524 с.; Радикалдемократическа партия в България: Документи и материали. – София: Век 21, 1997. – Т. 1. – 156 с.

³⁵ Геннадиев Н. Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. – Т. 1. – 247 с.; Гешов Ив. Спомени и студии. – София: П. Глушков, 1928. – 393 с.; Иванъ Евстратиевъ Гешовъ: Възгледи и дѣйность. – София: Предворна печ., 1926. – 179 с.; Данев Ст. Мемоари / Съст. и ред. Е. Стателова и К. Гергинов. – София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. – 290 с.; Маджаров М. Спомени (1854-1889). – София: Български писател, 1968. – 774 с.

політики правоцентристських партій міститься у публіцистиці їхніх опонентів з лівого табору³⁶ та партійних газетах «Мир», «България», «Нов век», «Пряпорец», «Народни права» та «Демократ»³⁷.

Нами залучалися також й архівні матеріали Болгарського історичного архіву при Народній бібліотеці імені Святих Кирила і Методія³⁸, Наукового архіву при Болгарській академії наук³⁹, Центрального державного архіву Республіки Болгарія⁴⁰, а також документи Архіву зовнішньої політики Російської імперії, де є відомості про внутрішньополітичну ситуацію у Болгарії⁴¹.

Отже, джерельна база дисертаційної роботи – це широка палітра опублікованих і неопублікованих матеріалів. До першої групи належать оприлюднені документи, мемуари, твори відомих громадсько-політичних діячів, щоденники Народних зборів і партійні газети. До другої – матеріали трьох болгарських і одного російського архівів. За умови критичного ставлення всі ці джерела дозволяють всебічно розкрити обрану нами тему.

У другому розділі – **«Становлення багатопартійної системи Болгарії наприкінці XIX ст.»** – розглянуто етапи формування парламентаризму в країні, місце партій у трьох гілках влади та специфічні риси правоцентристів. Становлення багатопартійності у Болгарії наприкінці XIX ст. пройшло у п'ять етапів. Перший тривав з 1879 по 1883 рік, коли на політичній арені Князівства

³⁶ Сакъзов Я. Цезаризъм или демокрация? Обществено-политическа студия. – София, 1905. – 382 с.; Благоев Д. Принос към история на социализма в България. – София, 1949. – 342 с.; Стамболийски А. Политически партии или съсловни организации? – София: Изд-во на БЗНС, 1990. – 200 с.

³⁷ Мир. – 1899 – 1908; България. – 1899 – 1908; Нов век. – 1899 – 1908; Пряпорец. – 1899 – 1908; Народни права. – 1899 – 1908; Демократ. – 1905 – 1906.

³⁸ Български исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». – Ф. 638 «Д. Петков». – Оп. 1; Ф. 271 «Княз Александър І». – Оп. 1; Ф. 19 «Т. Икономов». – Оп. 1.

³⁹ Научен архив при Българска академия на науките. – Сборник на документи № 9. – Оп. 2; Ф. 45 к «В. Радославов». – Оп. 1; Ф. 57 к «Д. Тончев». – Оп. 1; Ф. 5 к «Д. Моллов». – Оп. 1; Ф. 17 к «М. Сарафов». – Оп. 1; Ф. 125 к «К. Величков». – Оп. 2; Ф. 54 к «В. Друмев». – Оп. 1; Ф. 43 к «Д. Цанков». – Оп. 1.

⁴⁰ Централен държавен архив на Република България. – Ф. 3 к «Монархически институт». – Оп. 1; Ф. 113 к «В. Радославов». – Оп. 1; Ф. 134 к «А. Людсканов». – Оп. 1; Ф. 568 к «И. Гешов». – Оп. 1; Ф. 173 к «Народно събрание». – Оп. 1, 2; Ф. 401 к «Либерална партия». – Оп. 1; Ф. 300 к «Демократическа партия». – Оп. 1.

⁴¹ Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 192 «Миссия в Софии». – Оп. 1; Ф. 151 «Политархив». – Оп. 482; Ф. 137 «Отчеты МИД». – Оп. 475.

діяло дві партії. Для другого (1883 – 1885 рр.) був характерний перехід до трьохпартійності. Під час третього (1885 – 1887 рр.) закладалися підвалини багатопартійності. Четвертий період (1887 – 1894 рр.) проходив в умовах авторитарного режиму та вирізнявся занепадом більшості політичних сил. П'ятий (1894 – 1899 рр.) став перехідним від авторитаризму до класичної демократії і характеризувався відновленням багатопартійної системи. Протягом перших двадцяти років болгарської державності головні ролі у політичному житті країни належали партіям ліберального і консервативного спрямування. З появою у 1891 році соціал-демократів їх доцільно визначати як правоцентристські. Партії стали складовою частиною державної системи влади. Деякі особливості болгарської дійсності, що не відповідали західноєвропейському зразку парламентської демократії, були наслідком відсутності традицій і низької політичної культури громадян. Наприкінці XIX ст. у Князівстві діяло п'ять правоцентристських партій. Кожна з них, безперечно, мала своє обличчя, яке визначалося соціальним складом, цілями і завданнями, схильністю до тієї чи іншої ідеології (лібералізм чи консерватизм). Але при цьому всі вони характеризувалися й спільними рисами. По-перше, це надмірна роздрібленість. По-друге, вождизм. Третьою спільною рисою стало те, що зовнішньополітична орієнтація перетворилася на важливий пункт в їхніх програмах. Нарешті, всіх їх поєднувала схильність до націоналізму.

У третьому розділі – **«Ліберальні та консервативні партії Болгарії у період внутрішньополітичної нестабільності 1899 – 1903 рр.»** – зазначається, що ситуація, яка склалася на межі XIX – XX ст., була наслідком економічної кризи, і неспроможності кількох кабінетів подолати її. Політику урядів Д. Грекова і Т. Іванчова неможливо охарактеризувати однозначно. З одного боку, вони організували більш демократичні вибори, ніж «народняки». Опозиція отримала реальну можливість втрутитися у боротьбу за владу. Водночас у 1899 і 1900 роках кабінети міністрів часто порушували демократичні права і свободи громадян, застосовували антиконституційні заходи, сприяли посиленню виконавчої гілки влади, контролю над окружними радами центральних органів державного управління. Помірковану і навіть консервативну програму уряду Д. Грекова можна пояснити впливом ідеології Народно-ліберальної партії, оскільки серед членів кабінету міністрів були особи наближені до цієї політичної сили, однак неконституційні дії міністерства внутрішніх справ ставлять під сумнів ліберальну налаштованість «радославовістів». Спроби подолати фінансову кризу за рахунок внутрішніх ресурсів країни мали сприяти зміцненню незалежності Болгарії на міжнародній арені, але обрані для цього засоби демонструють протилежність демократичної програми лібералів 1894 року і їхньої реальної політики під час перебування при владі.

Робота кабінетів Т. Іванчова і Р. Петрова була тимчасовою, адже голова держави поставив перед ними конкретне завдання – організація і проведення виборів до нового парламенту. Незважаючи на це, міністри обох урядів не залишали надії закріпитися при владі. «Чиновницький»

характер кабінетів міністрів Т. Іванчова і Р. Петрова не позбавляв їх підтримки окремих правоцентристських політичних сил: перший спирався на праве помірковане (більш консервативне або провладне) крило «радославовістів» («іванчовістів»), другий – на Народно-ліберальну партію. Недостатня підтримка з боку населення та інших політичних сил, нереалістичні амбіції деяких міністрів і, що головне, плани Фердинанда не дозволили цим урядам залишитися при владі.

Створення коаліційного кабінету міністрів демократів і «цанковістів» на чолі з П. Каравеловим 1901 року розпочало етап демократичних реформ у Болгарії. За великим рахунком, ідеологія «каравелістів», найліберальнішої з усіх правоцентристських партій країни, визначала політику цього уряду, основними рисами якої були децентралізація влади, розширення демократичних прав і свобод громадян, жорстка економія бюджету, незалежний зовнішньополітичний курс. Нестійкі позиції у парламенті, прорахунки на міжнародній арені і розкол Демократичної партії спричинили добровільну відставку кабінету П. Каравелова. Як і «радославовісти», «каравелісти» не пройшли випробування владою, хоча, на відміну від лібералів, вони не зрадили своїм ідеалам. Демократам так і не вдалося розробити чіткої програми дій, що призвело до розколу в цій політичній силі.

Прихід до влади Прогресивно-ліберальної партії 1902 року відповідав планам князя Фердинанда. Саме «цанковісти» найвірогідніше могли забезпечити добрі стосунки з Росією, сприяння якої було необхідне для отримання кредиту від французьких банків і вирішення македонської проблеми. Уряд С. Данєва продовжив політику попереднього кабінету, спрямовану на лібералізацію державного управління, розширення демократичних прав і свобод громадян. Але його відповідні заходи носили поміркованіший характер. Це доводить більшу схильність ідеології «прогресистів» (у порівнянні з «каравелістами») до консерватизму. Поступливість уряду С. Данєва вимогам Росії дала привід для звинувачень «цанковістів» у зраді національним інтересам.

Події, що відбувались у парламенті протягом періоду політичної нестабільності 1899 – 1903 рр., були визначальними для країни. Так, прийняття Х Звичайними народними зборами закону про натуральну десятину спричинило рух за його скасування, розбудило громадськість, спровокувало активізацію опозиції. Розпад провладної коаліції під час голосування по кредиту наприкінці 1901 р. призвів до відставки уряду П. Каравелова. Неодноразово парламент виявляв непокору голові держави. 19 листопада 1900 р. більшість депутатів Х Звичайних народних зборів у супереч бажанню Фердинанда відправила у відставку воєнного міністра, а наприкінці цього ж місяця відмовилася затвердити новий вигідний князю уряд.

Кожен з трьох парламентів, який змінився протягом цього часу, мав своє обличчя і характеризувався у першу чергу законодавством, що здебільшого визначалося провладною партією і її урядом. Ліберали-«радославовісти» спочатку разом зі «стамболовістами», а потім

самостійно створили більшість у X Звичайних народних зборах. Закони, які приймалися ними, не відповідали ліберальній програмі 1894 року. Цілі та завдання політичної сили різко змінилися після того, як вона перейшла з опозиції до влади. Партія стала більш поміркованою, а деякі її заходи носили навіть консервативний характер. Ці метаморфози самі «радославівісти» пояснювали необхідністю ефективної боротьби, у тому числі непопулярними заходами, з економічною кризою. Подібну ситуацію можна було спостерігати і на прикладі діяльності партій у XII Звичайних народних зборах, де більшість складали дві політичні сили – демократи і «цанковівісти». Незадоволення частини «каравелістів» поміркованістю законодавства їхньої фракції, тісною співпрацею прем'єра і князя та повільними темпами реалізації програми призвели до створення у парламенті лівого крила демократів, яке прагнуло зберегти ліберальний характер партії. Законодавство XII Звичайних народних зборів більш-менш відповідало ідеології «цанковівістів» – провладної політичної сили під час роботи уряду С. Данєва. Воно мало помірковано-ліберальний характер з деякими консервативними рисами. Фракція Прогресивно-ліберальної партії складала 47 % від загальної чисельності депутатів. Отже, вона змушена була рахуватися з думкою інших політичних сил. Це позбавило її можливості зловживати владою і приймати закони у своїх інтересах.

Правоцентристська опозиція у цей період загалом вирізнялася самостійністю дій кожної окремої партії. Лише під час руху за скасування натуральної десятини 1899 – 1900 рр. і протистояння навколо «Фірміліанського питання» у 1902 – 1903 рр. можна говорити про відносно спільні дії всіх правоцентристських партій. Різниця в ідеологічних поглядах, особисті амбіції лідерів, колишні образи, відсутність традицій легальної (демократичної) боротьби за владу, у тому числі практики створення коаліцій – ось комплекс причин, що не дозволив опозиції виступати єдиним фронтом.

1899 – 1903 роки яскраво продемонстрували ідейні розбіжності між правоцентристськими партіями. Найбільш ліберальними серед них були «каравелісти», а «радославівісти», перебуваючи при владі, проводили доволі жорстку внутрішню політику, спрямовану на підсилення виконавчої влади. І це при тому, що Ліберальна партія декларувала у своїй програмі чи не найдемократичніші гасла. «Народнякам» традиційно була притаманна поміркованість, а «стамболовісти» проявили себе найпослідовнішими прибічниками Фердинанда. Все це дає підстави розглядати останні дві партії як найбільш консервативні. «Прогресивні» ліберали, у порівнянні з «каравелістами», знаходились у політичному спектрі правіше – їхні реформи 1902 – 1903 рр. відзначалися поміркованістю. Отже «цанковівісти» – це типові правоцентристи.

У четвертому розділі – **«Провідні партії у роки внутрішньої стабілізації (1903 – 1908)»** – розкриваються основні напрямки політики кабінетів «стамболовістів», занонадавча робота їхньої парламентської більшості, опозиційна діяльність «народняків», «цанковівістів», «каравелістів» і

«радославовістів» та ставлення правоцентристів до проголошення незалежності Болгарії 1908 року.

Внутрішня і зовнішня політика урядів Народно-ліберальної партії не завжди відповідала принципам, задекларованим в її статуті, прийнятому у листопаді 1899 року. З одного боку, «стамболовісти», як і планувалося, підтримували правлячу у Болгарії династію і особисто князя Фердинанда, працювали задля зміцнення незалежності країни (політика щодо армії), розвивали національну промисловість, торгівлю, культуру. З іншого, їхнім прагненням зберегти добрі стосунки з сусідніми країнами і великими державами, що підписали Берлінський договір, перешкоджали події у Македонії. Бажання захистити інтереси болгарського населення у цій області призвело до погіршення стосунків з Туреччиною. Крім того, політика, спрямована на зміцнення виконавчої гілки влади, суперечила цілям, передбаченим другим параграфом статуту партії. Низка законів, ухвалених за ініціативою урядів «стамболовістів», порушувала конституційні права і свободи громадян, а більшість їхніх реформ хоч і мали деякі модерні риси, як правило, були поміркованими, що цілком відповідало ідеології цієї політичної сили.

Ставлення правоцентристських партій до вересневих подій 1908 р. засвідчило їхню більш-менш лояльну позицію щодо монарха. Протилежну думку мали ліві політичні сили країни. «Тісні» та «широкі» соціалісти, радикали і землероби звинувачували Фердинанда у переслідуванні особистих цілей за лаштунками патріотичних гасел і благих намірів, а уряд А. Малінова у сприянні цьому. Вони звернули увагу громадськості на необхідність прийняття подібних рішень Великими народними зборами. Проголошення незалежності 1908 року продемонструвало одну із ключових ідеологічних розбіжностей між правим та лівим флангом політичного спектру Болгарії, яка полягала не тільки у ставленні до особи голови держави, а й до монархічного інституту загалом.

Під час правління «стамболовістів» правоцентристські партії продовжували відігравати роль головних опозиційних сил. Серед лівих лише Болгарська народна землеробська спілка і Радикальна партія мали незначне представництво у парламенті тринадцятого скликання. Головним козирем опозиції того часу було звинувачення провладної політичної сили у спробі відновити авторитарний режим на кшталт диктатури С. Стамболова. Подібна критика мала під собою підґрунтя, адже у 1903 – 1908 роках відбувалося посилення виконавчої гілки влади.

У **висновках** викладені загальні результати дослідження. Тривалий час в історіографії вважалося, що немає принципу, який би відділив одну «буржуазну» партію від іншої. Але ж у програмах цих політичних сил помітна різниця у ставленні до державного ладу, адміністративного устрою, соціальної політики тощо, яка ігнорувалася дослідниками соціалістичної доби. Історики підкреслювали низький рівень політичної культури у Болгарії і наводили чимало прикладів, коли пропаганда ідей лібералізму не завжди мала наслідком впровадження їх у життя. Насправді ж у

різних країнах і у різні епохи лібералізм та консерватизм, як ідеології політичних партій, вирішували конкретні завдання і тому набували своєрідних форм. Болгарія останньої чверті XIX ст. не була винятком.

Взявши за основу уявлення про класичний лібералізм і консерватизм, а також врахувавши специфічні національні особливості 1899 – 1908 рр., встановили належність кожної партії до однієї з трьох груп: правоконсервативних політичних сил; типових правоцентристів, для ідеології яких приблизно рівною мірою характерні ліберальні і консервативні риси (помірковані ліберали); близьких до центру і схильних до класичного лібералізму. Для цього використовувався *кластерний аналіз*, що давно і успішно застосовується в історичних дослідженнях, особливо в археології, та є більш об'єктивним у порівнянні з класичними історичними методами. Результатом обчислень стала наступна диференціація: Народна та Народно-ліберальна партія утворили групу найбільш правих політичних сил; Прогресивно-ліберальна – це типові правоцентристи (помірковані ліберали); Ліберальна та Демократична партії склали групу, найближчу до центру політичного спектру країни.

Керуючись тезою, згідно якої люди у своїх уподобаннях з роками стають більш консервативними, та встановивши середній вік лідерів правоцентристських партій під час заснування тієї чи іншої політичної сили, ми ще раз перевірили правильність застосованої диференціації. Виявилось, що коли відбувалось ідеологічне становлення болгарських правоцентристів, середній вік найвідоміших представників Народної, Народно-ліберальної і Прогресивно-ліберальної партій переважав цей показник у демократів і лібералів. Отримані нами результати ще раз підтвердили попередні висновки.

На нашу думку, при характеристиці ідеології правоцентристських партій не варто надто перейматися термінами «русофіли» та «русофоби»; слід враховувати первинне смислове навантаження цих понять та не забувати про можливість еволюції ідеологій відповідних політичних сил, адже разом зі змінами зовнішньополітичної ситуації змінювались і їхні пріоритети.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Миколенко Д. В. Еволюція національного консерватизму в оцінці болгарської повоєнної історіографії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.– Харків, 2005. – Вип. 8. – С. 182-190.
2. Миколенко Д. В. Лібералізм як ідеологія правоцентристських партій Болгарії наприкінці XIX – на початку XX століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 156-168.

3. Миколенко Д. В. Специфіка ліберальних та консервативних партій Болгарії на зламі XIX і XX століть // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2006. – №. 761. – С. 138-147.
4. Миколенко Д. В. Мемуари Стояна Данєва як джерело вивчення діяльності Прогресивно-ліберальної партії Болгарії // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія: Академічне видавництво проф. Марина Дринова, 2007. – Т. 1. – С. 149-156.
5. Миколенко Д. В. Ставлення правоцентристських партій до проголошення незалежності Болгарії 1908 р. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 27. – С. 78-87.
6. Миколенко Д. В. Про доцільність застосування термінів „русофіли” та „русофоби” при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правоцентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету. – Харків, 2007. - № 762. – С. 165-175.

АВТОРОМ НА ОБГОВОРЕННЯ ВІНОСЯТЬСЯ ТАКІ ПИТАННЯ:

1. Про відповідність періоду 1899 – 1908 рр. у Болгарії тогочасним європейським уявленням про демократію;
2. визначення ліберальних і консервативних партій Болгарії як правоцентристські;
3. доцільність застосування термінів «русофіли» і «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації політичних сил у Болгарії.
4. диференціацію правоцентристських партій Болгарії;
5. роль і місце партій у політичній системі Балканських країн у цілому;
6. політичну культуру на Балканах

АНОТАЦІЯ

Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у політичній системі Болгарії (1899 – 1908 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007.

В дисертації комплексно досліджується роль та місце лібералів і консерваторів у політичній системі Болгарії в кінці XIX – на початку XX ст. Для їх визначення вперше використано термін правоцентристські. Поняття «русофіли» і «русофоби» критикуються як недоцільні під час характеристики зовнішньополітичної орієнтації цих партій. Пропонується й нова диференціація: найбільш праві, помірковані правоцентристи та найближчі до центру

політичного спектру. 1899 – 1908 роки характеризуються як період класичної болгарської демократії. Натомість місце партій у системі державної влади Болгарії було специфічним. Його визначали низький рівень політичної культури, значно швидші темпи модернізації державного управління, аніж зміни менталітету громадян, перевага виконавчої гілки влади над законодавчою та судовою, відсутність демократичних традицій через тривале перебування держави у складі Туреччини – імперії східного типу. Жорсткі методи боротьби за владу, протиріччя між ідеологією і реальною політикою – все це було характерним для болгарських партій.

Ключові слова: політична система, правоцентристські партії, лібералізм, консерватизм, Народні збори, уряд, монарх, демократія, опозиція.

АННОТАЦИЯ

Миколенко Д. В. Правоцентристские партии в политической системе Болгарии (1899 – 1908 гг.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. – всемирная история. Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина. Харьков, 2007.

В диссертации комплексно исследуется роль и место правоцентристских партий в политической системе Болгарии в конце XIX – начале XX ст. Для определения либеральных и консервативных партий впервые используется термин правоцентристские. Понятия «русофилы» и «русофобы» критикуются как неуместные при характеристике внешнеполитической ориентации партий. Предлагается новая дифференциация: наиболее правые, умеренные правоцентристы и близкие к центру политического спектра. 1899 – 1908 гг. были периодом классической болгарской демократии. Однако место партий в системе власти Болгарии было специфичным. Его определяли низкий уровень политической культуры, значительно более быстрые темпы модернизации государственного управления, чем изменения менталитета граждан, преобладание исполнительной ветви власти над законодательной и судебной, отсутствие демократических традиций из-за длительного пребывания государства в составе Турции – империи восточного типа. Жесткие методы борьбы за власть, противоречия между идеологией и реальной политикой – все это было характерным для болгарских партий.

Ключевые слова: политическая система, правоцентристские партии, либерализм, консерватизм, Народное собрание, правительство, монарх, демократия, оппозиция.

SUMMARY

Mickolenco D. V. The Right Parties in Political System of Bulgaria (1899-1908) – Manuscript.

Dissertation for acquisition of scientific degree of historical sciences under the speciality 07.00.02 – universal history. V. N. Karazin Kharkiv National University. Kharkiv, 2007.

The beginning of the twentieth century is an important period in the history of Bulgaria. At this time the growth of economy and strengthening of army were observed in the state. The country surpassed in potential other small Balkan states. There were Serbia, Greece, and Romania. The political system of the European sample was formed in Bulgaria. The state was represented by the constitutional monarchy. There was the parliament (National Assembly). The Constitution worked and the multiparty system was generated. The parties became an element of political structure, began to play the important role in functioning of authority mechanism and formation of public opinion, rendered influence on political, economic and cultural life of the country. At the end of the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century the parties in Bulgaria became an element of state life. Conservatives and liberals played the most appreciable role on political arena in this period. There were politics of the right direction. Therefore the theme of the candidate dissertation «The Right parties in political system of Bulgaria (1899-1908)» is topical for the Ukrainian historians today.

Key words: political system, right party, liberalism, conservatism, National assembly, government, constitution, prince, democracy, opposition.